

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (92)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Археология

Жауымбаев С.У. Қарқаралы өңірін археологиялық тұрғыдан зерттеу	4
Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері	10
М. Хабдулина, М. Педрацки, Г. Букешева. Қола дәуірі мәдениеттерінің Қазақстанның археологиялық ескерткіштері негізіндегі байланыстары	21
Әбілмәліков Қ.Қ., Зайберт В.Ф. 2020 жылы Ботай елді мекенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер	33

Этнография

С. Дж. Ардаев. Звездные ориентиры туркменских караванов	38
Артықбаев Ж.О. Қаңға баба – көне өркениет орталығы	44
Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстау және маңғыттар ..	56
Тойшанұлы А. Нар идірген нақыстар	63
Мухамедина Э. Тайжан Қалмағамбетовтің өмірі мен шығармашылығы	75
Төлегенұлы Қ. Абақ Керей Сарбас руы туралы	85
Жәкішева З.С. Түркі халықтарының этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар	97

Антропология

О. Исмагулов, А. Исмагулова. В поддержку Президента независимого Казахстана	110
--	-----

Филология

Аймұхамбет Ж.Ә. Мифтік танымдағы анимизм және көркем әдебиеттегі кейіптеу	124
Сарекенова Қ.Қ. Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ғылым салалары	136

Алтаев Б.Е. Ставший легендой при жизни	146
---	-----

Современное искусство

Нугер Д. Методологии экспедиционных и не экспедиционных художников степи XVIII в.	157
---	-----

CONTENTS

Archeology

Zhauymbaev S.U. Archaeological research of the Karkarala region	4
Utubayev Zh.R., Suyundukova M.K. Tamga-like signs in ceramics in the Babish mola 7 settlement	10
M. Khabdulina, M. Pedracki, G. Bukesheva. Interaction of cultures of the era of bronze based on archaeological monuments of Kazakhstan	21

K. K. Abilmalikov, V. F. Zaibert. Archaeological research on Botai settlement in 2020	33
--	----

Ethnography

S.J. Ardaev. Star landmarks of turkmen caravans	38
Artykbayev Zh.O. Kanga baba – center of ancient civilisation	44
Nurdauletova B.I. Mangystau and mangits	56

Toishanuky A. Ritual songs for taming female pets to their young	63
Mukhamedina E. The life and work of Tijan Kalmagambetov	75
K. Tolegenuly. Sarbas tribe in Abak Keray	85

Zhakisheva Z.S. Traditional musical instruments in the ethnoculture of turkic people	97
---	----

Anthropology

O. Ismagulov, A. Ismagulova. In support of the President of independent Kazakhstan	110
---	-----

Philology

Aimukhambet Zh.A. Animism in the mythical mind and the artistic imagination	124
Sarekenova K.K. Branches of science in the works of Abay Kunanbayuly	136

Altaev B.E. The core was full of flames	146
--	-----

Modern Art

Nuger D. To the problem of researching the methodologies of expeditionary and non-expeditionary Steppe artists of the 18th century	157
---	-----

FTAMP 03.61.91.

Нұрдәулетова Б.И.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: nurdauletova@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ЖӘНЕ МАҢҒЫТТАР

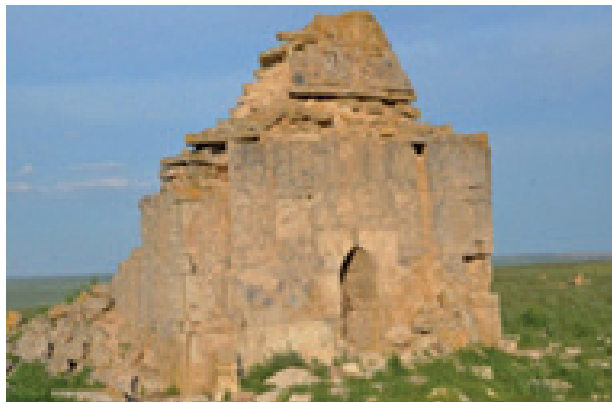
Маңғыстау тарихында оғыздар мен қыпшақтардан кейінгі тарихи маңызы бар кезең – Алтын Орда, Ноғайлы дәуірі. 16 ғасырдың екінші жартысында Ноғай Ордасы ішкі-сыртқы жағдайларға байланысты 2-3 бөлікке ыдырағаны белгілі, олар: Үлкен Ноғай ұлысы, Кіші Ноғай ұлысы және Алты ауыл ұлысы, Жембойлық ұлысы. Кіші Ноғай ұлысы негізін қалаған Жем мен Жайықтың арасын, Маңғыстау мен Үстіртті мекендеген, жыр-дастандарда «он сан ноғай» деген атқа ие болған жұрт екені айтылады. Маңғыстау мен Үстірттің топоареалында Ноғай, Ноғайты, Ноғайлы, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Сары, Қалау, Қараүлек, Қарашаш, Манашы, Күйкен, Әділ, т.б. атаулар кездеседі. Ноғайлы батырлары туралы «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің де поэтикалық ареалы Маңғыстау аймағы болуы тегін емес. Ноғайлының бас биі Едіге маңғыт тайпасынан шыққандықтан, оның билеген елі «маңғыт жұрты» аталғаны тарихи деректерде көрсетілген. Біздің мақаламызда маңғыттардың Маңғыстауды мекендегені, олардың бір кездерде бір Орданың қанатының астында болған Кіші жүз, соның ішінде адайлармен этнографиялық сабақтастығы туралы сөз болады. Маңғыстау топонимі мен маңғыт этнонимінің негізі туралы болжамдар ұсынылады.

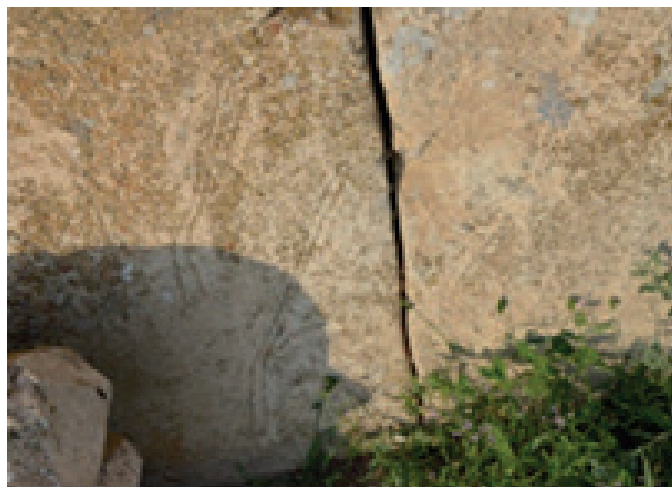
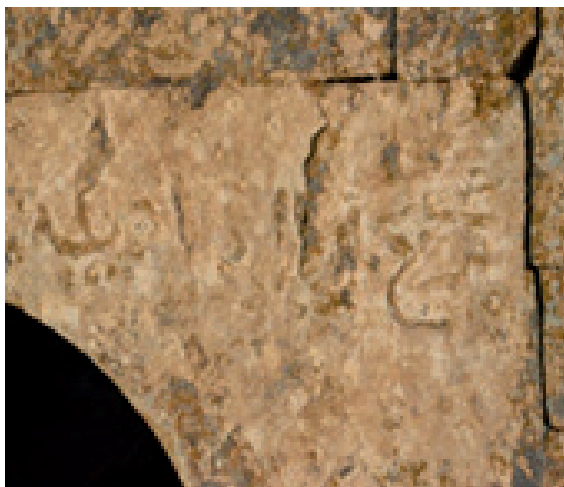
***Түйін сөздер:** Маңғыстау, маңғыттар, Едіге, Нұр-Ата, Алги-Нұр, этнографиялық, салт-дәстүр, ырым, қабіртастар, гимараттар.*

Кіріспе

2018 жылдың мамыр-қараша айларында Маңғыстау облысы әкімдігінің қолдауымен Маңғыстау аймағының тарихи-мәдени мұраларын кешенді зерттеуге арналған экспедиция ұйымдастырылған болатын. Экспедиция жұмысының бір бағыты Маңғыстаудың ноғайлы кезеңіне арналды. Ноғайлы дәуірінің тарихи-архитектуралық ескерткіші ретінде Маңғыстау ауданының Оңды аулынан оңтүстік шығысқа қарай 19,5 км қашықтықта орналасқан Қарауылкүмбет қойылымындағы кесенеге археологиялық қазба жұмысы жүргізілді. Аталған кесененің қас бетінде «Шаһидолла Едіге», ал оң жақ бетіндегі

сыртқы қабырғаның төменгі плитасында «Едіге бұ баһадүр болдұ, би болдұ», «Әбубашар...» деген жазулар бар.

Кесене уақыттың, табиғаттың небір қысталаңына төтеп берген, бір кездерде жергілікті тақта тастармен қапталып, зәулім етіп салынған салтанатты ғимарат қазір жартылай қирап, ішкі жағы құланды тастармен көмілген. Қазба барысында кесененің ортасында және сәл шеткерілеу екі қабіртас табылды. Қабіртастардың астынан бірі ер адамның, екіншісі әйел адамның сүйегі қазып алынды. Қазба жұмысын жүргізген археологтардың және басқа да зерттеушілердің пайымдауынша, қабір басындағы тастардың қойылу уақыты мен ғимараттың салыну кезеңі бір емес, яғни ғимарат кейін салынған. Мәйіттердің жанында қосымша жерленген зат-бұйымдары жоқ. Ер адамның мәйіті барынша жақсы сақталған, басын құбылаға беріп, жастық тас төсеген, мойнын сәл оң жағына бұрып, маңдайын Темірқазық жұлдызына бағыттаған. Оң қолын ұзына бойына жіберіп, сол қолын кіндік тұсына қойған. Лақат-көр онша терең емес, тіке қазылған, бетіне жүзген ағашынан белағаштар салған. Көрдің бетін таспен емес, ағашпен жапқанына қарағанда, мәйіт асығыс және құпия жерленген, кесене кейіннен салынған. Жанындағы әйел адамның қабірі жартылай кесене іргетасының астында қалған, соған қарағанда, ер адамға салынған кесене – іргесіндегі қабірді де қоса қамтып кеткен болуы керек.

Қазақтың тарихында батырлығымен, билігімен даңқы шыққан 4 Едіге болған. Соның ішінде өзінің тарихи да, эпикалық та биографиясы жағынан Маңғыстауға жақын тұрған – Ноғайлының биі әрі батыры Ер Едіге.

«Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің бас қаһарманы – Едіге батырдың прототипі,

тарихи тұлға, Алтын Орданың беклер бегі Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігенің шыққан тегі туралы зерттеулерде бірде маңғыт (ақ маңғыт) (В.В. Бартольд, В.М. Жирмунский, В.В. Трепавлов, т.б.), бірде қоңырат (Ибн Арабшах), бірде қыпшақтың күшігер тайпасынан шыққан (Қ. Жалайыри), бірде өзбек (Деннеби) деген түрлі пікірлер бар. Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» Едігенің өздерін маңғыт атаған қауымның билеушісі екендігі, бірақ шыққан тегінің дүдәмалдығы меңзеледі.

Едігенің тегі

14 ғасырдың соңында саяси аренаға шығып, Алтын Ордадан бөлініп, жаңа Орда құрған, екі жүз мыңнан астам тұрақты әскері бар Едігенің қуатты мемлекеті «Маңғыт жұрты» деп аталғаны белгілі. Маңғыттар туралы Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» атты еңбегінде және «Моңғолдардың құпия шежіресіндегі» деректерде келтіріледі. Басқа да тайпалармен бірге моңғол халқының негізгі бөлігін құраған маңғыттар кейін Дешті-Қыпшақ жерінде Жошы ұлысының батыс бөлігін иемденген деген пікірлер айтылады. В.В. Трепавлов маңғыттар Шыңғыс империясының «сол қанатында» болды десе (Трепавлов, 2002), Әнес Сарай Рашид ад-диннің еңбегіне сүйеніп, маңғыттардың Шыңғыс хан заманындағы мыңбасы Құйылдыр шешеннің ұрпақтары Мөңке-Қалжа, Мулукур-Қалжаның Иранға келіп Хулагу қағанның қызметінде болғандығын, олай болса, маңғыттардың XIII ғасырдың орта шенінде батысқа (Дешті-Қыпшақ жеріне) қоныс аударуы басы ашық

мәселе екендігін айтады (Сарай, 2009: 13). Ал маңғыттардың Алтын Орда тұсында хан тағының төңірегіне тартылуын Орыс ханның билігімен байланыстырады: «1358 жылы Орыс-оғлан Жыр-Құтуды өлтіріп қырғызға қашқанда Ноғай, Шығай ордасында жан бақты. Ақордаға хан болғанда оларды ілестіре келулі. Олардың арасында маңғыттар да бар еді...», – (Сарай, 2009: 14) дейді. Зерттеуші Алтын Орда аймағында маңғыттардың екі қонысы болған деп көрсетеді: бірі – Созақтағы Құмкентте, екіншісі Еділ-Жайық арасында. Екі мекеннің де Едігеге қатысы бар: бірі – оның туып, ержеткен, бабалары жерленген атамекені болса, екіншісі – Орыс ханнан қашып, маңғыт ағайындарын сағалап келіп, паналаған, кейін билік құрған ордасы.

Зерттеу еңбектерден: «XIV ғ. соңына қарай Жайық пен Еділдің арасындағы тайпаларды біріктірген қауым өзін маңғыттар, ал өз ұлысын "Маңғыт жұрты" атады. "Ноғайлар", "ноғайлықтар", "Ноғай Ордасы" деген атаулар деректерде XVI ғ. бас кезінде пайда болады» (XIII-XV ғ. Ноғай ордасы...), – деген пікірлерді кездестіреміз. Әнес Сарай Ноғай атауын Алтын Орданың әскербасы Ноғай есімімен байланыстырған пікірлерді дұрыс деп есептейді. Түрлі тарихи-жазба деректерге сүйеніп: «Белгісіз Ноғайдың биік баспалдақтарға өрмелеп шығуы Берке хан тұсында болды (1257-1266 жж.). Демек Ноғай Алтын Орда қолбасы дәрежесіне дейін көтеріліп, Днепр-Дунай тарапынан жаңа иеліктер алғанға шейін ортаңғы және жоғарғы Еділ-Жайықты қоныс еткен.

Ноғайдың өлімінен кейін бұл өңір маңғыттарға берілгенмен, Ноғай жұрты аты қалмаған, өшпес-өлмес ел жады ақыры маңғыт атауын ысырып шығарған» (Сарай, 2009: 15), – дейді. Сөйтіп, өздерін «маңғыт жұрты» деп атаған Едігенің елін өзгелер «ноғайлылар» деп атап, жазба деректерге Ноғай Ордасы атауымен еніп, тарихта солай айту қалыптасқан болуы керек. И.Х. Калмыков, Р.Х. Керейтов, А.И. Сикалиевтердің бірлескен еңбегінде Ноғай ұлысының орнына XIV ғасырда Едіге тұсында Еділ мен Жайық аралығында құрылған жаңа этникалық топ ноғай атауын қайта жаңғыртты деп көрсетіледі (Калмыков, 1988). Ал маңғыт тайпасы осы бірлестікті құраған көп тайпалардың бірі ретінде аталады. Едіге туралы жырлардың бұлғар татарлары арасында тараған нұсқасында ғана Едігенің тегі маңғыт екені Тоқтамыстың сөзінде айтылады. Қарақалпақ нұсқасында Едігенің тегі қоңырат деп сипатталады. Қазақ нұсқаларында

Едігенің тегі Баба Түкті Шашты Әзиз әулиемен байланыстырылады. Бұл – Едігедей ұлы бидің тегін қасиетті тұқымнан шығарып көрсету мақсатындағы халық қиялының жемісі болса керек.

Маңғыттар мен маңғыстаулықтар

Біз Едігедей ұлы бидің ұлысы болған маңғыт жұртының қазіргі ұрпақтарын іздеп жолға шықтық.

Біздің экспедиция Өзбекстанның Бұқара, Навои өңірлерін аралап, маңғыт рулары жиі қоныстанған Кенимех ауданы, Шоркөл аулына тоқталды. Қарақалпақ халқының құрамындағы алты арыстың үлкен бөлігі Маңғыттар 30 рудан тұрады. Соның ішінде маңғыттың Темірқожа руынан тарайтын Шәкір Арипов ақсақал бізге Маңғыттардың шежіре-тарихын әңгімелеп берді. Ноғай Ордасы ыдырап, оның құрамындағы тайпалар жан-жаққа бытырағанда, маңғыттар Бұхара жаққа барып, өздерінің хандықтарын құрған. Бұқар хандығының бірнеше әмірі маңғыт тайпасынан болды. Бұқараның соңғы әмірі маңғыт тайпасынан шыққан Сейіт Әлімхан 1920 жылы Қызыл Армия басып алғаннан кейін, Ауғанстанға барып паналайды.

Руы ақмаңғыт Әбдірахманов Мамырайым ағамыздың үйіне барғанымызда, оның жаздық баспанасын көріп таң қалдық. Баспананың архитектурасы ерте кезеңдегі **дыңдарға** қатты ұқсайды. Ғалымдар ерте дәуірдегі архитектуралық құрылыстың алғашқы нұсқасы **дыңның** үлгісі ретінде Қозы Көрпеш Баян сұлу мазарын атайды. Осындай мазарлар Маңғыстауда да бар. **Дыңның** ерекшелігі табиғи тастардан балшықпен қиюластырып, конус формасында биік етіп салынады. Есігі жерден әлдеқайда жоғарыда тұрады. Мамырайым ағамыздың жаздық баспанасы да дәл сондай формада, кірер есігі биікте, баспалдақпен өрмелеп шықтық. Ішкі киіз үй сияқты шеңбер формасында. Бұндай үйлер қарақалпақтарда *күлбе* деп аталады екен. Осы сияқты ерекше формадағы тағы бір үйдің түрі *қосай үй* деп аталады.

Шәкір ақсақалдың түсіндіруінше, Кенимех атауы бастапқыда «конмах», «конмух» деген арабтың «отты жалын» мағынасындағы сөзінен шыққан. Маңғыттардың ғұрпы бойынша жаңа түскен келін жанып жатқан отты үш рет айналып, үстінен аттауы керек. Бұл – жаңа өмірге қадам басқан жас жанның бойын отпен тазарту, аластау ырымынан шыққан. Қазақтың келін

түскенде бетін ашқаннан кейін, үйге кіргізіп, табалдырықтан аттатып, отқа май салып, жанып жатқан майдың жалынымен жас келінді аластау ырымы әлі күнге дейін Маңғыстауда қолданылады. Маңғыстау этнографиясын зерттеу тақырыбымызға дерек беретін тағы бір деталь – маңғыт келіндерінің сәлем ету салты. Келіндердің жасы үлкен қайын жұртына иіліп сәлем ету үрдісі, негізінен, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде және Маңғыстауда сақталған. Қызылорда, Түркістан облыстарында келіндер қолын кеудесіне қойып, басын сәл иіп сәлем салса, Маңғыстаудың келіндері оң жақ алақанын тізесіне қойып және тізесін бүгіп сәлем етеді. Міне, осы маңғыстаулық үрдістің дәл көшірмесін біз Шоркөлдегі келіндерден көріп, еріксіз таңғалдық. Кенімех аудан орталығындағы респонденттерімізден жинаған этнографиялық деректердің қатарында бізді қызықтырған өлімнің артын күтуте қатысты ырымдар болды. Мысалы, күйеуі қайтыс болған жесір әйел жыл өткенге дейін басына ақ орамал, үстіне көк көйлек киюге тиісті. Күйеуінің жылдық садақасы тарағаннан кейін төркіндері ақ көйлек тігіп әкеліп кигізіп, «көгің ағарды» деп тілек білдірген.

Біз өзімізді «Қазақстаннан Маңғыстауданбыз» деп таныстырғанымызда, бірнеше маңғыт руының адамдары: «Маңғыттаудан дейсіз бе?» деп сұрап қалды. Біз қалжыңы ма, шыны ма, болмаса, Маңғыттау деген жер бар ма, деген оймен тосылып қалдық. Кейіннен білгеніміз, шыннан да маңғыттар өздерінің арғы тарихын Маңғыстаумен байланыстырады екен...

Қарақалпақстанның «Айдын жол» газетіне шыққан журналист Б. Меңдібаевтың қарақалпақ халқының тарихын Маңғыстау жарты аралымен байланыстыратын мақаласында: «Қарақалпақ ғұламалары жазып қалдырған тарихи мұраларға қарағанда Жайылқан ныспымен ат көтерген бесенелер (осы халықтың ескі атауы) Ыжра есебімен 250-300 жылдардың өзінде-ақ осы жарты аралды мекен еткен екен. Тарихи жазбалар бесене (печенег) жұртының сол тұста Гурганж (Арал) теңізінен Атил (Еділ) өзеніне дейінгі алқапта ежелгі Бұлғар, Хазар қағанатымен қанаттас жасағанына анықтық енгізеді. Міне, осы кезеңде оғыздармен одақтас болған қарақалпақ қауымының қазаяқлы, қостамғалы, бөгежелі, қанжығалы, айтамғалы, жыланлы, ырғақлы, уақтамғалы тайпалары Маңғыстау түбегін жайлағаны баяндалыпты... Бірнеше ғасыр бойы осы өлкені мекен тұтып, дай (адайлардың ежелгі атауы), кәспий (бұл ру

Арал, Сағақты қарақалпақтарының арасында әлі бар) секілді қауымдармен қоян-қолтық араласып жасаған бесенелер, яғни қоңырат-қарақалпақтар біртіндеп батысқа қарай жылжи бастайды да, жарты аралда қалғандары жергілікті елдер құрамына енеді», – дей келіп: «Жайылқан о баста тек қоңырат елінің аты болса, кейін жалпы қарақалпаққа телініп айтылып кеткен. Өйткені Жайылқан ұрпақтары болмыш қоңыраттар қарақалпақтың негізін қалаған бас арыс саналады да, саны жағынан да осы халықтың жетпіс пайызын құрайды... Ноғайлы заманында бұл өңірге маңғыт елі орналасып, ірге кеңейткені тарихтан аян. Қарақалпақтың қабырғалы арысы саналған маңғыт елінен әйгілі Едіге би шыққан. Осы тұлға 1391 жылы Ноғай ордасын құрып, жаңа саяси одаққа негіз салған еді. Сол кезде адайлар да маңғыт бірлестігіне кірген-тін. Едіге би маңғыт болған соң, осы орда «Маңғыт үйі» деп те аталған. Тап сол тұстан бастап түбек атауы «Маңғытқыслау немесе Маңғытқашлақ» атала бастаған дейді тарих ғылымын тексергендер» (Меңдібаев, 2008), – деп жазады. Автор Маңғыстаудағы маңғыттардың тарихы туралы «тарихи жазба деректер бар» десе де, сол тарихи деректерден сілтеме көрсетпеген.

«Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен» Маңғыстауға сол келіп-кеткен жұрттың бірі оғыздар мен печенегтер екені Маңғыстау тарихына қатысты барлық зерттеу еңбектерде айтылады. Олардың тарихи іздері Маңғыстау топонимикасында, Маңғыстау мен Үстірттегі көне қорымдарда (ру-тайпа атаулары мен таңбалары) сайрап жатыр.

Біз жоғарыда атап өткен Қарауылкүмбеттегі жұмбақ кесененің алдыңғы бетінде маңғыт тайпасының шөміш таңбасы бәдізделген.

Сондай-ақ, Едігенің Ноғай Ордасының туын тіккен, кейінгі ұрпақтары билік құрып, жан-жаққа аттанған қара шаңырағы Қазақстанның батыс өлкесі, соның ішінде Маңғыстаудың қара ойы екені анық.

«Қырымныңқырықбатыры» жырлар тізбегінің осы өлкеде ғана толық жүйесімен сақталуы тегін болмаса керек. Маңғыстау топонимикасындағы *Ноғай, Ноғайты, Ноғайлы, Ноғайтөбе, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Сары, Қалау, Баба түкті, Шашты* азиз, *Хантөрткүл, Манашы, Күйкен*, т.б. атаулар бұл жердің эпикалық әлеуетін толықтыра түседі.

Қорытынды

Біздің осы мақаланы жазуымызға себеп болған Маңғыстау мен маңғыттардың байланысы деген мәселе еді. Ең алдымен, Маңғыстаудың адайлары сияқты маңғыттар да өздерінің ата-бабалары Түркістан айналып келген деп түсінеді. Маңғыттардың «Жиделібайсыны» немесе ата-бабасына қоныс болған құтты мекені – Нұр ата деген жер. Адайлар үшін Қаратаудың бойындағы қос бұлақ – Қара-Байыр, Алғи-Нұр – иісі алаштың жайлаған жері, құтты қонысы. Қаратаудағы Нұр бұлақ туралы Адайдың атақты тақтағы – Қашаған жыраудың бірнеше толғауы бар. «Адай тегі» дастанында:

*Сол Қаратаудың басында
Түбінде аққан бұлағы
«Дарау» деген ағаш бар,
Бұлақтың атын айтайын:
Түркістан маңы Алғи-Нұр,
Қарашаңдақ, Шадыра,
Жайлаған маңын алаш бар* (Қашаған, 2017. 84).

«Атамекен» дастанында:

*Өзіреттің кең ойы,
Алғи судың өн бойы
Атамыз қонған жер екен.
Көршілес елдер жау болып,
Іздегендері дау болып –
Кетіпті біраз берекем.*

*Өзіреттің ойында,
Қара-Байыр, Алғи-Нұр
Деген судың бойында
Алшын деген аз ауыл
Қытайменен жау болып
Көшіпті салып қарауыл,
Аттың мініп жарауын.
Жыйнады ноқта-сіргені,
Көтеріп көшкен іргені,
Ел көше аузын бірледі...* (Қашаған, 2017. 96-97)

Қытаймен қидаласып, Түркістаннан үдере көшкен адай елінің Маңғыстаудың ойына қалай құлағаны жыр тілімен:

*Жыйылып ерлер құралы,
Билерім кеңес құрады.
Шайқылар жатқан қара жұрт,
Баяғы атамыздың тұрағы –
Маңғыстаудың қара ойын
Ернектен қарап тұрады.
Шақырғандай болады
Шашбаудайын сылдырап
Ана Қаратаудың бұлағы.
Бұдан ары шыдамай
Қараойға жұртым құлады, –*

деп суреттеледі. Сөйтіп, Түркістанның Қаратауынан қозғалған адайлар өздерінің бұрын-соңды қалдырып кеткен, «шайқылар жатқан қара жұртына» – Маңғыстаудың Қаратауына келіп біржолата қоныс тебеді. Осы көрініс «Жұт жылы» дастанында:

*Қарабайыр, Нұр суы,
Айналып Сауран келгелі...* (Қашаған, 2017, 105)

деп еске алынады. Қарақалпақстанның белгілі фольклортанушысы Сейдін Әмірланның 2008 жылы жазып алған деректерінде Ізбасар Асылбекұлы деген ел ақсақалы мынадай дерек айтады: «Ол кезде Елібайды «Нұр» деп те атаған. Нұр өлкесін негізінен қарақалпақтың қоңырат арысы билеп тұрған. Нұрдан жоғарғы жағын маңғыттар жайлаған. Нұр өлкесінің орталығы Нұрата шәрі болған.

Қарақалпақтың белгілі бір кісісі қайтыс болса, Нұратадағы «Қарақалпақ қорымы» деп аталатын ескі мазаратқа апарып жерлеген. Осындағы шаруайы қарақалпақтардың малын сатып, базар-ошар ететін жері негізінен сол Нұрата базары болған. Сонан кейін:

*Қарақалпақтың базары да,
Қара мазары да Нұратада, –*

деген сөз қалған. Қарақалпақтар Нұрата қаласын әрі қорғаған, әрі сол жерге билігін жүргізген. Қазақтар қарақалпақтарды Сырдың бойынан ығыстырса, қарақалпақтар Нұр атаға қарай қазақтарды өткізбеген, содан ел арасында:

*Қазаққа Нұр жоқ,
Қарақалпаққа Сыр жоқ,*

деген де сөз қалған. Нұратаның түпкілікті қарақалпақтары өздерін «**жиырма төрт ата маңқышлау**» дейді. Бұлар о баста Маңғытқыстау деген жерден келген қоңыраттар екен. Олар көп заман түрікпендермен қоныстас болған. Сол үшін кейін келген қарақалпақтар оларды «түрікпен» немесе «жаман түрікпен» деген лақаппен атап

кеткен. Бұлар маңғыттар емес, **маңқышлау қоңыраттары**. Біздер бала кезімізде мынадай шақшақ (әзіл тақпақ) айтушы ек:

Маңқышлауда бір қыз бар,

Маңлайында жұлдыз бар,

Алайын десем пұлым жоқ,

Берейін десем гүлім жоқ..., – деп... Бұлар да кейін тәжік-сартпен араласып кетті. Нұрдың Қаратауын ен жайлаған «жаман түрікпен» тұқымдары біздің өз ағайындарымыз», – дейді.

Сонда адайлар Сауран айналып, Түркістаннан Маңғыстауға келсе, маңғыттар Маңғыстаудан ығысып, Сыр бойына, одан Түркістанға барған болып шығады. Қашағанның дастанында айтылатын, Өзіреттің ойында, Қара-Байыр, Алғи-Нұр деген судың бойында алшындармен бірде

тату, бірде араз болып жүрген қарақалпақтың бір тақтасы қытайлар емес пе екен деген ой туады (шежіре бойынша қарақалпақ – *мүйтен, қоңырат, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт* деп алты атаға бөлінеді).

Осы уақытқа дейін Маңғыстау атауының этимологиясы түрлі ұғым-түсініктермен байланыстырылып келді. Ал, оның маңғыт этнониміне қатыстылығы туралы мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Ноғайлының беглер бегі Едігенің «Маңғыт жұртының» бір кездердегі дәуірлеген заманының куәсіндей болып Маңғыстаудың қара ойында жатқан ноғайлы қорымдары мен Қарауылкүмбет кесенесінің сыры ашылса, талай жұмбақтың шешуі табылатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И.-М. Ногайцы: Историко-этнографический очерк. Черкесск: Ставроп. кн. изд-во, 1988. – 230 с.
2. Қашаған Күржіманұлы // Тіл таңбалы ақындар. 5 томдық. Құрастырған Ж. Жылқышиев. 2-том. – Ақтау, 2016. 432 б.
3. Меңдібаев Б. Жарты аралды жайлаған Жайылқандар // Айдын жол газеті, 2008, сәуір
4. Сарай Ә. Ноғайлы. Алматы: Арыс, 2009. - 480 б.
5. Тrepавлов В.В. Ногайская Орда. М., 2002.
6. XIII-XV ғғ. Ноғай Ордасы. Солтүстік Қазақстан және Батыс... // <https://qazbrand.info/all/510/hiii-h-no-aj-ordasy-solt-stik-aza/>

References

1. Kalmykov I.H., Kereitov R.H., Sikaliev A.I.-M. Nogaisy: Istoriko-etnograficheski ocherk. Cherkessk: Stavrop. kn. izd-vo, 1988. – 230 s.
2. Qashağan Kúrjimanuly // Til tańbaly aqyndar. 5 tomдық. Qurastyrgan J. Jylqyshiev. 2-tom. –Aqtau, 2016. 432 b.
3. Meńdibaev B. Jarty araldy jailağan Jajylqandar// Aıdyn jol gazeti, 2008, saýir
4. Sarai Á. Noǵaily. Almaty: Arys, 2009. - 480 b.
5. Trepavlov V.V. Nogaiskaia Orda. M., 2002.
6. XIII-XV ǵǵ. Noǵai Ordasy. Soltústik Qazaqstan jáne Batys... // <https://qazbrand.info/all/510/hiii-h-no-aj-ordasy-solt-stik-aza/>

Нурдаулетова Б.И.

Каспийский государственный университет
технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
г. Актау, Казахстан
e-mail: nurdauletova@mail.ru

МАНГИСТАУ И МАНГИТЫ

Следующим важным историческим периодом в истории Мангистау после огузов и кипчаков является Золотая Орда, период Ногайлы. Во второй половине 16 века Ногайская Орда в связи с внутренними и внешними обстоятельствами разделилась на 2-3 части, среди которых были: Большой Ногайский Улус, Младший Ногайский Улус и Улус шести аулов, Жембойлинский Улус. Основателем Младшего Ногайского Улуса был народ, который обитал между реками Жем и Жайык, между Мангистау и Уstyurt, а в поэмах был прозван «он сан ногай» («десять ногайцев»). В топоареалах Мангистау и Уstyurta встречаются такие названия, как Ногай, Ногайты, Ногайлы, Орак, Мамай, Карасай, Казы, Сары, Калау, Караулек, Карашаш, Манашы, Куйкен, Адиль и др. Не случайно Мангистауский регион является поэтическим ареалом цикла поэмы «Қырымның қырық батыры» («Сорок батыров Крыма»). В исторических источниках говорится, что поскольку главный би (судья) ногайцев Едиге был родом из племени мангит, народ, который он возглавлял, тоже стал называться «мангитами». В статье говорится о том, как мангиты обитали в Мангистау, а также об их этнографическом содружестве с представителями Младшего жуза, а именно с адайцами, с которыми они были под крылом одной Орды. Предоставляются предположения об основе топонима Мангистау и этнонима мангит.

Ключевые слова: Мангистау, мангиты, Едиге, Нур-Ата, Алги-Нур, этнографический, традиции, поверья, надгробные камни, здания.

Nurdauletova B.I.

Sh. Yesenov Caspian State University of Technology
and Engineering
Aktau, Kazakhstan
e-mail: nurdauletova@mail.ru

MANGYSTAU AND MANGITS

The next important historical period in the history of Mangystau after the Oguz and Kipchaks is the Golden Horde, the Nogai period. In the second half of the 16th century, the Nogai Horde, due to internal and external circumstances, was divided into 2-3 parts, among which were: the Big Nogai Ulus, the Younger Nogai Ulus and the Ulus of six auls, Zhemboylynsky Ulus. The founder of the Younger Nogai Ulus was a people who lived between the Zhem and Zhaiyk rivers, between Mangistau and Ustyurt, and in the poems was called «on san Nogai» («ten Nogai people»). In the topoareals of Mangistau and Ustyurt, there are such names as Nogai, Nogayty, Nogaily, Orak, Mamai, Karasai, Kazy, Sary, Kalau, Karaulek, Karashash, Manashy, Kuiken, Adil, etc. It is no accident that the Mangystau region is the poetic area of the cycle of poems «Kyrymnyn kyryk batyrs» («Forty Bатыrs of the Crimea»). Historical sources say that since the chief bi (judge) of the Nogai Yedige was originally from the Mangit tribe, the people he led also became known as «Mangits». The article tells about how the Mangits lived in Mangistau, as well as about their ethnographic cooperation with the representatives of the Younger Zhuz, namely, with the Adais, with whom they were under the wing of the same Horde. Assumptions about the basis of the toponym Mangistau and the ethnonym mangit are provided.

Keywords: Mangistau, mangity, Yedige, Nur-Ata, Algi-Nur, ethnographic, traditions, beliefs, tombstones, buildings.